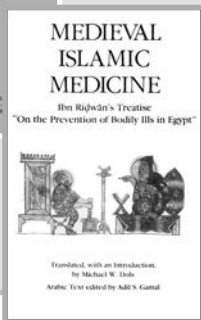

مسلمانان، محیط‌زیست و بیماری‌ها

بررسی رساله‌های بوم‌شناختی پزشکی مسلمانان تا سده سیزدهم میلادی

کلیدواژه‌ها: بیماری‌های آندمیک، همه‌گیری، پزشکان مسلمان، بوم‌شناسی مسلمانان.

لطف‌الله قاری
ترجمه محمدعلی - ابوعلی

اشاره

این مقاله به بررسی نوشته‌های اندیشمندان، پزشکان و فیلسوفان مسلمان درباره همه‌گیری‌شناسی و اثرهای محیط بر انتشار بیماری‌ها می‌پردازد و سهم دانشمندان مسلمان را در پایه‌گذاری علم امروز جهان مورد کنکاش قرار می‌دهد.

۱. مقدمه

موضوع حفظ سلامت در برابر آلودگی‌های زیست‌محیطی در دیگر رساله‌های غیرپزشکی نیز آمده است؛ مانند کتاب‌های بازرسی

پزشکان قدیم نیز بیماری‌های شایع آندمیک و همه‌گیر و روش‌های درمانی آن‌ها را در مناطق پرجمعیت به‌عنوان بخشی از علم پزشکی بررسی می‌کردند. در دوره انتقال (سده‌های هشتم و نهم) تعدادی کتاب در این زمینه به زبان عربی ترجمه شد. کتاب‌های بقراط و جالینوس از آن جمله بودند. کتاب «هواها، آب‌ها و مکان‌ها و همه‌گیری‌شناسی» بقراط بعداً بیشترین تأثیر را بر پزشکان مسلمان داشت.

در این مقاله چند متن عربی درباره آلودگی‌های زیست‌محیطی و اثرهای آن‌ها بر بیماری‌های مختلف آندمیک و همه‌گیر بررسی شده است. تمرکز ما به رساله‌هایی محدود بوده است که فقط به این موضوع پرداخته‌اند. علاوه بر مرور گذرا بر آن‌ها، هرگونه اندیشه اصلی و ناب را که در آن رساله‌ها موجود بوده آورده‌ایم. بسیاری از رساله‌هایی که در اینجا مطرح کرده‌ایم، هنگام انتشار ناشناخته بوده‌اند. این امر سبب ایجاد تصوراتی شده که در این نوشته تصحیح شده‌اند.

شکل ۱. به ترتیب از چپ به راست: جالینوس، ابن‌سینا و بقراط حکاکای روی یک کتاب پزشکی لاتینی متعلق به سده پانزدهم

در دومین بخش تمایز روشنی بین بیماری‌های آندمیک، همه‌گیر انجام داده است. در این بخش نیز از سه علت برای همه‌گیری‌ها نام برده شده است:

- رطوبت بیش از حد و گرمای هوا در مقایسه با وضعیت معمول آن موقع از سال.
- خشکی بیش از حد هوا.

تغییر هوا به وضعیتی غیرعادی یا وقتی که دود زیاد غیرعادی با آن مخلوط می‌شود. چنین وضعیتی فاجعه‌بار است. در بخش چهارم بیماری‌های همه‌گیر براساس علت‌هایی که در بخش دوم مشخص کرده است، رده‌بندی شده‌اند و سپس راه درمان هر کدام را نوشته است [۲۰].

۲-۷. ابن سینا (سده‌های دهم و یازدهم)

کتاب قانون ابن سینا در این زمینه بسیار مهم است. برخی از فصل‌های این کتاب چنین‌اند:

- انواع آب، کیفیت و بهبود آن
- بیماری‌های ناشی از آلودگی آب
- فساد هوا و اثرهای آن
- طراحی خانه و انتخاب آن براساس ملاحظات سلامت
- کیفیت غذا و اثرهای آن

.....
ابن الجزار را یکی از نخستین کسانی می‌دانند که دربارهٔ جغرافیای پزشکی کتاب نوشته است، کتابی که به بررسی شرایط محیطی شهر خاصی پرداخته است
.....

- جانوران ناقل آلودگی یا جانورانی که در زمان بیماری‌های همه‌گیر مشاهده می‌شوند.

او نوشته است که نشانهٔ نزدیک‌شدن بیماری‌های همه‌گیر آن است که موش و جانوران زیرزمینی به‌طور سریع روی زمین حرکت می‌کنند، به‌طوری که به نظر می‌رسد مسموم شده باشند و سپس می‌میرند. این پدیدهٔ مهم را ابن سینا برای بار نخست مطرح کرده است [۲۱].

شکل ۳. روی جلد کتاب قانون ابن سینا

ابن سینا برخی از این اندیشه‌ها را مشروح‌تر در نوشتهٔ دیگر خود، «دفع زیان از بدن انسان‌ها» (جدول ۱) نیز آورده است. او در این نوشته این موارد را مطرح کرده است:

- انواع هواهای زیان‌آور: داغ، سرد، دود زغال، عطر، باد شمال، باد جنوب، جابه‌جایی از یک هوا به هوایی دیگر، همه‌گیری‌های ناشی از فساد هوا، هوای راکد و هوای متحرک.
- زیان‌ها و بهبود انواع آب: آب جنگل، آب گوگردار، آب دارای زاج سفید، آب مس‌دار، آب سرب‌دار، آب شور، آب تلخ، آب ترش، و آب سیاه‌رنگ [۲۲].

۲-۸. علی ابن رضوان (سدهٔ یازدهم)

قبلاً نوشتیم که علی ابن رضوان کتاب خود را در رد عقاید ابن الجزار نوشته است. به عقیدهٔ ابن رضوان، ابن الجزار نه فقط نسبت به مصر بیگانه بوده، بلکه فاقد دانش کافی دربارهٔ تئوری پزشکی یونانی بوده است. ابن رضوان شارح قدرتمند اندیشه‌های جالینوسی بود [۲۳].

رسالهٔ او شامل این موارد است: [۲۴]

- علت‌های اختصاصی آلودگی در مصر (قاهره)
- طبیعت و سرشت مصر
- لزوم رعایت محیط محلی
- آشفتگی و انحراف هوا
- علت‌های همه‌گیری‌ها
- مقایسهٔ جغرافیای بخش‌های مختلف قاهره
- مقایسهٔ جغرافیای قاهره و مناطق روستایی
- روش‌های بهبود کیفیت هوا، آب و غذا در مصر
- روش‌های درمان بیماری‌های خاص
- امتیازهای زندگی در قاهره
- تأکید بر رژیم خاص و پیشگیری نسبت به درمان.

۲-۹. ابن جمیع (سدهٔ دوازدهم)

در اینجا نیز بررسی دیگری از محیطی در شهری خاص داریم. ابن جمیع دربارهٔ اسکندریه نوشته است. او کارهای زیر را انجام داد:

- بررسی بخش‌های مختلف شهر
 - مرور میدانی از منابع آب آشامیدنی و چگونگی آلودگی آن
 - بررسی انواع مواد غذایی و آشامیدنی‌ها.
- او پس از نشان دادن نقص‌ها، توصیه‌هایی خاص به پزشکان دربارهٔ رفع آلودگی و پرهیز از بیماری داده است. او هم‌چنین به پزشکانی که در شهر طبابت می‌کنند، توصیه‌های خاصی کرده است [۲۵]. ابن جمیع تحت تأثیر ابن رضوان قرار داشت، نه فقط در کل موضوع، بلکه در تکرار برخی از اندیشه‌های او. مثلاً، ابن رضوان ذکر کرده است که انتقال گوسفندان وارداتی به مصر سبب خشکی بدن آن‌ها می‌شود و اخلاطی که در بدن آن‌ها ترشح می‌شود با طبیعت گوسفندان مصری متفاوت است. لذا، بسیاری از گوسفندانی که به مصر می‌رسند، بیمارند. مزاج آن‌ها پس از ماندن در مصر در مدت زمان خاصی تغییر می‌کند و

شکل ۴. روی جلد یک کتاب شامل دو رساله از یعقوب الاسرائیلی و ابوسهل مسیحی

کارهای ابن القف (جدول ۱)، مانند کارهای ابن سینا در زمینه نوعی پزشکی پیشگیری است. کارهای دیگر او که درباره موضوعهای زیست‌محیطی نیستند، از میان رفته‌اند [۳۵]. کتاب ابن القف از کارهای دیگران برجسته‌تر، جامع‌تر و دقیق‌تر است [۳۶]. از جمله موضوع‌های

این کتاب عبارت‌اند:

- کیفیت و بهبود آب
- علت‌های همه‌گیری
- رژیم غذایی و حفظ سلامت مردم براساس زمین و آب و هوای منطقه [۳۷].

مانند مزاج گوسفندان مصری می‌شود [۲۶]. ابن جمیع همین موضوع را تکرار کرده، اما از ابن رضوان نامی نبرده است [۲۷].

۲-۱۰. یعقوب الاسرائیلی (سده دوازدهم)

یعقوب در مقدمه نوشته خود نوشته است هنگامی که در سال ۱۲۰۲/۵۹۸ از دمشق بازدید می‌کرده، چند پرسش در ذهن داشته و رساله او پاسخ به آن پرسش‌هاست. یکی از آن‌ها درباره دمای هوای دمشق، مکان آن و تفاوت آن با مصر (قاهره) بود. این رساله مشتمل بر چهار مقاله است و ۳۱ صفحه دارد (جدول ۱). فقط مقاله نخست آن (در ۱۰ صفحه) به محیط‌زیست دمشق و قاهره اختصاص دارد. این مقاله به سه بخش تقسیم شده است:

- معرفی هفت نوع آب و هوا و اثبات این که خط استوا منطقه معتدل نیست [۲۸].
 - مزاج مصر
 - مزاج دمشق
- به عقیده او مصر به علت تفاوت در آب و هوا و زمین سالم‌تر از دمشق است. بنابراین، برای پیشگیری از بیماری‌ها توصیه‌هایی برای رژیم غذایی در دمشق دارد [۲۹].

۲-۱۱. عبداللطیف بغدادی (سده‌های دوازدهم و سیزدهم)

هنگامی که در سال‌های بین ۵۹۸-۵۹۷ (۱۲۰۲-۱۲۰۱) در قاهره قحطی آمد، عبداللطیف بغدادی در آنجا بود. او در کتاب خود این قحطی را توصیف کرده و در فصل‌های دیگر به توصیف بناهای تاریخی مصر، گیاهان، جانوران، غذاها، ساختمان‌ها (از جمله حمام‌های عمومی) و کشتی‌ها پرداخته است. این اثر بررسی پیشرفته‌ای از رود نیل، منشأ آن و اقتصاد مصر در آن زمان دارد. این اثر، بسیار معروف و مهم است و چند پژوهشگر به آن پرداخته‌اند. در آن اطلاعات ارزشمندی درباره آلودگی‌های زیست‌محیطی وجود دارد. مثلاً:

- اثرهای وضعیت آب و هوا و بالا آمدن آب نیل بر سلامت مردم در اینجا ابن رضوان می‌گوید که مردم مصر علیا سالم‌تر از مردم مصر سفلی هستند [۳۰].
- اثرهای اجتماعی و رفتار مردم در زمان بحران. برخی از پژوهشگران عقیده دارند که او درباره همه‌گیری‌ها سخن گفته است [۳۱]؛ در حالی که در واقع فاجعه‌ای را توصیف می‌کند که ناشی از خشکسالی و قحطی بوده است [۳۲].
- طراحی خاص خانه‌ها و شهر. او کاربرد بادگیر را در خانه‌ها بررسی کرد. مصری‌ها آبراه‌های خاصی برای فاضلاب داشتند و مغازه‌ها، خیابان‌ها و خانه‌ها راحت و جادار بودند [۳۳].
- حمام‌ها دارای تپه‌های خاص بودند، نور کافی و گنبد‌های بلند داشتند [۳۴].

۲-۱۲. ابن القف (سده سیزدهم)

کارهای التیمی به علت جزئیات و پیشگامی اهمیت دارند. اما کارهای ابوسهل مسیحی از این نظر مهم‌اند که سازمان یافته، منسجم و واضح‌اند

۲-۱۳. ابن نفیس (سده سیزدهم)

ابن نفیس تفسیری مفصل درباره کتاب‌های همه‌گیری‌شناسی بقراط ۱ و ۳ نوشت. اما این تفسیر چیز زیادی به این زمینه از دانش بشری نیفزود. او در مقدمه این تفسیر ذکر کرده است که وظیفه او، به نوشته خودش، به توضیح عبارتهای «الامام البقراط» محدود بوده و بر عهد خود وفادار بوده است. او تصمیم گرفته بود که از موضوع جانبی که در برابر بقراط است، بپرهیزد، چون این مخالف‌خوانی‌ها را دیگر مفسران کرده‌اند [۳۸]. مؤلفان اخیر که از ابن نفیس نقل کرده‌اند، تحت تأثیر تفسیر او قرار نگرفتند. آنان به کتاب دیگر او، «موجز القانون» (خلاصه قانون) که تفسیری است از توصیف ابن سینا از طاعون، مراجعه کرده‌اند [۳۹].

۳. رده‌بندی رساله‌ها

در جدول ۱ بیست رساله که درباره آلودگی محیط نوشته شده‌اند، فهرست شده‌اند. بسیاری از آن‌ها که در این مقاله ذکر شده‌اند موجودند، اما برخی در دسترس نیستند، بلکه از میان رفته‌اند. زمینه‌های این کتاب‌ها عبارت‌اند از:

جدول ۱. فهرست رساله‌های مسلمانان که تا اواخر سده سیزدهم میلادی درباره آلودگی محیط نوشته شده‌اند

ردیف	عنوان	عنوان اصلی به عربی	مؤلف	وضعیت
۱	رساله درباره علت سموم مرگ‌آور آسمانی که همه‌گیری نامیده می‌شود	رساله فی ایضاح العله فی السمائم القاتله السمائیه و هو علی القول المطلق الویاء	الکندی، حدود سال ۸۷۷/۲۰۰	موجود نیست [۴۰]
۲	رساله درباره داروهایی که بوهای زیان‌آور را درمان می‌کنند	رساله فی الادویه المشفیه من الروائح المؤذیه	=	موجود نیست [۴۱]
۳	رساله درباره پاکسازی هوا با بخور در برابر همه‌گیری‌ها	رساله فی الأبخره المصلحه للجو من الأویاء	=	موجود نیست، اما التیمی از آن نقل کرده است [۴۲]
۴	کتاب درباره بیماری‌های واگیر	کتاب فی الاعداء	قسطنطین لوقا حدود سال ۹۱۷/۲۰۰	در سال ۱۹۸۷ در استونگارد چاپ شده است
۵	رساله درباره تدبیر سفر حج	رساله فی تدبیر سفر الحج	=	در سال ۱۹۹۲ در لندن چاپ شده است
۶	مقاله درباره علت زکام مزمن در فصل بهار و هنگام گل‌آوری گل سرخ	مقاله فی العله التی من أجلها عرض الزکام لأبی زید البلخی فی فصل الربیع عند شمه الورد	رازی ۹۲۵/۳۱۳	در سال ۱۹۷۷ در حلب چاپ شد [۴۳]
۷	سبب کشته شدن بسیاری از جانوران بر اثر باد سام (باد داغ مسموم)	السبب فی قتل ریح السموم اکثر حیوان	=	دست‌نوشته در تهران [۴۴]
۸	رساله درباره آب	رساله فی المیاء	=	دست‌نوشته در تهران [۴۵]
۹	رساله بیماری‌های همه‌گیر	الرساله الویائیه	=	دست‌نوشته در استانبول [۴۶]
۱۰	علت‌های بیماری‌های همه‌گیر در مصر و روش‌های پرهیز و درمان آن‌ها	نعت الأسباب المولده للویاء فی مصر وطریق الحیله فی ذلک و علاج ما ینتخوف منه	ابن‌الجزار ۹۸۰/۳۶۹	موجود نیست، اما بخش کوچکی از آن را التیمی و علی‌ابن رضوان نقل کرده‌اند
۱۱	ماده بقا برای درمان فساد هوا و پرهیز از زیان‌های بیماری‌های همه‌گیر	الماده البقاء باصلاح فسال الهواء والتحرز من ضرر الویاء	التیمی حدود سال ۱۰۰۳/۳۹۰	در سال ۱۹۹۹ در قاهره چاپ شده است
۱۲	رساله در تحقیق طبیعت بیماری‌های همه‌گیر، پرهیز و درمان آن‌ها	رساله فی تحقیق امر الویاء والاحتراز منه و اصلاحه اذا وقع	ابوسهل مسیحی ۱۰۱۰/۴۰۱	دست‌نوشته در استانبول
۱۳	دفع زیان‌ها از بدن انسان‌ها	دفع المضار الکلیه عن الأبدان الانسانیه	ابن‌سینا ۱۰۳۷/۴۲۰	در سال ۱۹۸۴ در حلب چاپ شده است
۱۴	درباره دفع زیان‌های بدنی در سرزمین مصر	دفع مضار الابدان بارض مصر	علی‌ابن رضوان ۱۰۶۸/۴۶۰	در سه چاپ مختلف چاپ شده است: برکلی، بغداد و قاهره
۱۵	طبیعت اسکندریه	طبع اسکندریه	ابن‌جمیع ۱۱۹۸/۵۹۴	در سال ۱۹۹۷ در مکه چاپ شده است
۱۶	مزاج دمشق، موقعیت و تفاوت آن با مصر	مزاج دمشق و وضعها و تفاوتها من مصر	یعقوب‌الاسرائیلی ۱۲۰۴/۶۰۰	دست‌نوشته در استانبول
۱۷	دستور کار و راهنمایی‌هایی درباره امور و حوادث مشاهده‌شده در سرزمین مصر	الافاده و الاعتبار فی الامور المشاهده و الحوادث المعاینه بارض مصر	عبداللطیف بغدادی ۱۲۳۱/۶۲۹	در چند چاپ مختلف چاپ شده است: پاریس ۱۸۱۰، لندن ۱۹۶۴، دمشق ۱۹۸۲ و بغداد ۱۹۸۷
۱۸	حفظ سلامت و پرهیز از بیماری‌ها	جامع الغرض فی حفظ الصحه و دفع الغرض	ابن‌القف ۱۲۸۶/۶۸۵	در سال ۱۹۸۹ در عمان چاپ شده است
۱۹	شرح کتاب همه‌گیری‌شناسی	شرح کتاب ابیدیمیا	ابن‌نفیس ۱۲۸۸/۶۸۷	دست‌نوشته‌ها در استانبول و قاهره
۲۰	شرح کتاب هوا، آب و مکان‌ها	شرح کتاب الاهوویه و المیاء و البلدان	=	موجود نیست [۴۷]

● آلودگی و واگیری [شماره‌های ۴، ۹ و ۱۰]

● جغرافیای پزشکی: موقعیت محیطی شهرهای خاص (اسکندریه، قاهره و دمشق) [۱۰، ۱۴، ۱۵ و ۱۶]

● راه‌های درمان و مبارزه با بیماری‌ها [۲، ۳، ۱۱ و ۱۲]

● پیشگیری از آلودگی آب و هوا [۸، ۱۳ و ۱۸]

● مشاهدات بالینی [۱۹]

● حفظ سلامت در سفر [۵]

● اثرهای آب و هوا [۶، ۷ و ۲۰]

برخی از مؤلفان ابتکارهایی در این زمینه داشته‌اند. مانند بررسی شهرها و مکان‌های خاص. برخی دیگر فقط به تکرار اندیشه‌های یونانی پرداخته‌اند، مانند ابن‌نفیس که کاشف گردش خون ششی است، دو تفسیر بر نوشته‌های بقراط نوشته است. پس از مرور تفسیرهای مفقود شده و از میان رفته چیز جدیدی در آن‌ها نیافتیم. در هر حال همه این مؤلفان یک نقطه مشترک دارند: همه درباره آلودگی محیط و چگونگی حفظ سلامت هستند.

پی‌نوشت

۱. متن عربی این نوشته چنین است: و هذه صفات دخن استخرجتها من رساله ليعقوب بن اسحق الكندي الى احمد بن المعتصم في اعمال الابخره المصلحه لفساد الهواء.
۲. متن عربی این نوشته چنین است:

الهواء المحيط يختلف اختلافا كبيرا، على قدر اختلاف التأثيرات التي تحدث فيه؛ اما من الأسباب الأرضية كالبخارات التي ترتفع من السبخ و الغياض و سائر الرطوبات الأرضية كالأدخنة التي ترتفع من الجبال و الآتاتين و غيرها من الأجرام اليابسه التي اذا عملت فيها النار انقادت منها دخان و كجث القثلي و غيرها من الأشياء العفنه التي اذا فعلت فيها الحراره الشمسيه و الطبيعیه احدثت منها بخارات ردينه و روائح منتنه. و اما من أسباب سمائیه، كالحر المفرط في الصيف و البرد المفرط في الشتاء كان كثيرا ما يعرض للناس أمراض مشترکه تعم أكثرهم، يكون أظهر حدوثها عن فساد الهواء بما يعرض فيه من هذه الأحداث.

منبع

این مقاله از این صفحه وب که به «میراث مسلمانان» تعلق دارد، برداشت و ترجمه شده است:

<http://www.muslimheritage.com/topics/default.cfm?TaxonomyTypeID=105&TaxonomySubTypeID=150&TaxonomyThirdLevelID=-1&ArticleID=933>

برای صرفه‌جویی، در اینجا از ذکر فهرست طویل منابع خودداری کرده‌ایم، اما علاقه‌مندان می‌توانند برای دسترسی به منابع ذکر شده در این مقاله، به نشانی فوق‌الذکر مراجعه کنند